

איזכורו של רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק בספר 'משנה ברורה'

הרב ישראל דנדרוביץ, מח"ס 'הנחמדים מזהב', ערד

הפרשנות הקושרת אירוע שהתרחש ב'ועידת פטרבורג' עם העובדה
שהאחד והיחיד המוזכר בספר 'משנה ברורה' בעודו בחיים, הוא הגאון
רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק, מתמודדת עם מבחן המציאות

איני מאמין לסיפורים!

ספר 'נזר החיים' (ירושלים תשס"ד) הוא אסופה של מאות שאלות ותמיהות, אותם הציע
המחבר, רבי אורן טיגר, בפני הגאון רבי חיים קנייבסקי שליט"א. לצד כל שאלה גם מובאת
תשובתו של הגר"ח קנייבסקי.

אחת השאלות היותר מעניינות שבספר זה עוסקת בעניין האישים המוזכרים בספר 'משנה
ברורה'. והנה לפנינו השאלה כלשונה (עמוד קצח, 'דברים נכוחים' אות קיד):

"ב'ביאור הלכה' הביא הסבר לתקיעת שופר בצד ימין בשם ה'אור שמח', וזו הפעם
היחידה שה'משנה ברורה' מביא מימרא מאחד מרבני דורו בציון שמו, ונסתפקתי
מדוע הביא דווקא משמו".

תשובתו של הגר"ח קנייבסקי היא קצת יותר ארוכה מהרגלו, אך היא החלטית וחד משמעית:

"איני מאמין לסיפורים. רק היה טעם טוב ומשום הכי הביאו".

לפנינו איפוא חילופי דברים ארוכים שהם קצרים. גם השואל וגם המשיב אינם מפרטים כלל
את ליבת הדיון: השואל אינו טורח לפרט מהו אותו הסבר יוצא-דופן שהובא ב'ביאור הלכה',
והמשיב אינו טורח לפרט מהו הסיפור שעימו היה אפשר לתרץ שאלה זו, ושאליו הוא אינו
מסכים.

האמת היא שהשואל לא היה צריך לפרט את כוונת שאלתו. ההסבר עצמו – זיל קרי בי רב הוא.
ואף הדיון סביבו עתיק וידוע והוא מעסיק את עולם התורה זה עידן ועדנים. אלא שלבל יחסר
המזג נעתיק את דברי רבינו הגאון רבי ישראל מאיר מראדין, הידוע בכינויו 'החפץ חיים',
בספרו 'משנה ברורה' (סימן תקפה, ב'ביאור הלכה'):

"וטוב לתקוע בצד ימין - עיין במשנה ברורה. עוד שמעתי בשם הגאון מהר"ר מאיר
שמחה הכהן טעם נכון, כי בש"ס (ראש השנה דף לד) ילפי לה לתקיעת שופר
מחצוצרות המלחמה ובקרא (שופטים ז) אצל מלחמה בגדעון כתיב 'ויחזיקו ביד
שמאלם בלפידים וביד ימינם השופרות לתקוע' וכו'".

על שמועה זו שהביא בספר 'משנה ברורה' בשם הגאון רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק, בעל
'אור שמח' ו'משך חכמה', ציין השואל כי ידוע ש'זו הפעם היחידה שהמשנה ברורה מביא
מימרא מאחד מרבני דורו בציון שמו', ומשכך מנסה השואל לשמוע מהגר"ח קנייבסקי את
פשר דבר: מה נשתנתה שמועה זו מכל השמועות שדווקא אותה בחר המשנה ברורה לומר בשם
אומרה?

למעשה, תשובתו של הגר"ח קנייבסקי עמומה ואינה ברורה. יש בה מן הקיצור במקום שיתכן שהיה ראוי להאריך למען נדע במה דברים אמורים: מהו אותו סיפור שמשמש לפתרון השאלה; מי סיפר סיפור זה ומהו מקור הסיפור; ומדוע אכן מיאן הגר"ח קנייבסקי להאמין לסיפור זה.

את חסר זה באנו להשלים במאמרנו זה. אנו נפרש כשמלה את הסיפור ומקורותיו, נעמוד על הבעייתיות ההיסטורית והמציאותית שבו, ואף נעקוב אחר הניסיון לכבות את אש הפולמוס שהתנהל אודות נכונותו.

היה טעם טוב

כדי לקבל את התמונה בבהירותה כדאי שנפתח ונתבונן בתשובת הגר"ח קנייבסקי אותה הבאנו לעיל: **"היה טעם טוב ומשום הכי הביאו"**. לדבריו, למרות שמדובר בפעם אחת ויחידה שבספר 'משנה ברורה' מובא דבר בשם אחד מגדולי דורו תוך כדי ציון שמו, בכל זאת אין בכך שום משמעות על זהות האומר או כל עניין אחר כיוצא בזה. בסך הכל מדובר בעניין פרקטי לחלוטין: היה 'טעם טוב', וכדאי הוא האומר זאת - שהדבר יצוטט בשמו.

בל אחטא בלשוני אך דומני כי תשובה זו מתעלמת ממקומות רבים שבהם מובא בספר 'משנה ברורה' חידושים ופסקי הלכה מגאוני דורו, ובכל זאת אין המחבר מביא אותם בשם אומרו. ויעידו על כך האיזכורים הבאים, כדוגמאות מני רבים: **"וחכם אחד מחכמי הזמן הביא ראיה..."** (ביאור הלכה סימן לו ד"ה הניח); **"והעירני אחד מחכמי הזמן..."** (שער הציון סימן קכח ס"ק קלז); **"ואחד מחכמי הזמן תירץ..."** (שער הציון סימן שלד סק"ל).

והלוא אין ספק שהצד השווה שבכל ציטוטים אלו שהובאו ב'משנה ברורה' מחכמי זמנו, שמדובר בכאלו חידושי תורה והלכה העונים לקריטריון של 'טעם טוב', שהרי אם לא כן – בעל 'משנה ברורה' לא היה מוצא לנכון להביא את החידוש עצמו, ומכל מקום אין הוא אומר דבר בשם אומרו כלל ועיקר! ואילו המקום היחיד, היוצא מן הכלל, שבו הובא במפורש שם האומר, הוא במקרה מסוים זה, והרי זה כמובן אומר דרשני.

אילו אכן לא היה המשנה ברורה מביא חידושים מגדולי דורו, וזה היה המקרה היחיד בו נמצא חידוש כזה, הרי שהשאלה היתה מדוע רק חידוש זה הובא, והיה מקום לתירוץ כעין זה שהביאו מכיוון שהיה טעם טוב. אולם לא עליה אנו דנים, כיון שברור שהמשנה ברורה מצא לנכון להביא לידיעת לומדי ספרו כהנה וכהנה פסקים והלכות מחכמי דורו, ואין ספק שמובאות אלו כולם אהובים וכולם ברורים, ובכל זאת אנו רואים כי מכולם הוא העלים את שם האומר ורק כאן הוא חשף את שמו.

נמצא כי השאלה שנידונה כאן היא לא האם בספר 'משנה ברורה' מובאים חידושים מגדולי דורו, אלא מהי הסיבה שכאן חרג בעל 'משנה ברורה' ממנהגו הקבוע, שאצל כל חכמי דורו הוא אינו מזכיר את דברי התורה בשמם, ואילו כאן הוא יצא מגדרו. ועל שאלה זו אין בידינו תשובה ולא כלום.

כך היה ידוע בראדן שזו הסיבה

כאמור, מלשון התשובה של הגר"ח קנייבסקי נראה שקיים סיפור שיכול לשפוך אור על תעלומה זו, מדוע הביא ה'משנה ברורה' את דבר התורה בשמו של הגאון רבי מאיר שמחה, אולם הגר"ח קנייבסקי אינו אומר לנו מהו הסיפור, ולו ברמיזה גרידא, אלא תיכף ומיד הוא מערער על אמינותו בשפה נחרצת: **'איני מאמין לסיפורים!'**

המעניין בכך הוא, שלמרות שהשואל, אינו מסגיר דבר בהרצאת שאלתו על כוונתו לשייך את מציאות זו לסיפור כל שהוא, והוא כמסיח לפי תומו מתעניין לדעת את פשר הדבר, מכל מקום הגר"ח קנייבסקי הבין שכוונתו היא לאותו סיפור והוא טורח להכחיש זאת.

מאידך, אין לנו לטעות שהשואל אינו יודע באיזה סיפור מדובר, כיון שבהערותיו שנדפסו בשולי גליון הספר הוא מפנה את החפץ לדעת מה הוא אותו סיפור אלמוני לעיין בספר 'שימושה של תורה' ומשם יקחנו.

ספר זה 'שימושה של תורה' אוצר בתוכו מאות עובדות ומעשי רב על גדולי הדורות שנשמעו מפיו של הגאון רבי אלעזר מנחם שך זצ"ל. נכדו רבי אשר ברגמן שקבצם לאכסניה אחת זכה ממנו להסכמה נלהבת שנכתבה ביום ה' פרשת לך לך תשמ"ז:

"כל הסיפורים הללו שכתב אותם נכדי היקר אשר שיחיה הם נכונים – מהם שמעתי מאחרים הנאמנים עלי ומהם שנוכחתי בעצמי והכל אמת. והנני מוסיף לנכדי שיחיה".

וכך נכתב בספר 'שימושה של תורה' (עמוד קנח) בהקשר לעניין זה:

"רק אחד מגדולי אותו דור מוזכר ב'ביאור הלכה' והוא רבינו הגאון רבי מאיר שמחה מדווינסק זצ"ל בעל ה'אור שמח', המוזכר בסימן תקפ"ה על דברי הרמ"א הכותב כי טוב לתקוע בצד ימין של פיו...

ואף כאן לא חרג החפץ חיים מגדרו שלא להביא מפסקי גדולי דורו. גם בפעם הזאת לא הביא החפץ חיים דבר הלכה בשם בן דורו אלא רק טעמו של מנהג. והכלל העולה הוא שאין שום דבר הלכה מגדולי אותו דור דעה בספרי החפץ חיים.

אולם מדוע מכל גדולי דורו לא הזכיר החפץ חיים ב'משנה ברורה' אלא את רבינו הגאון רבי מאיר שמחה בלבד. הסיבה לזה שיער מרן שליט"א שהיה איזה ויכוח בין הגאון רבי מאיר שמחה והחפץ חיים. והחפץ חיים חשש שהתבטא קצת בחריפות נגד רבי מאיר שמחה, לכן הביא דברי תורה שלו בספרו.

והוסיף מרן שליט"א שאף שהיתה זו סברתו העצמית מדוע החפץ חיים כלל את דברי הגאון רבי מאיר שמחה בספרו. כעבור זמן פגש מרן שליט"א בהגאון רבי מענדל זאקס זצ"ל חתן רבינו החפץ חיים, והביע בפניו השערה זו. והוא אישר לפניו שאכן כך היה ידוע בראדן שזו הסיבה שבגללה נזכר רבי מאיר שמחה ב'משנה ברורה'".

נבחין היטב כי מדובר בהשערה של הגרא"מ שך, שלימים קבלה תמיכה וביסוס מאת חתנו של בעל משנה ברורה שאמר לו שהוא כיוון בהשערותיו אל מה ש'היה ידוע בראדן', עיר מגוריו של בעל 'משנה ברורה'. להשערה זו, ביקש בעל 'משנה ברורה' לרצות את האור שמח, על כך שהתבטא נגדו קצת בחריפות במהלך איזה ויכוח, ולכן הביא דבר תורה בשמו.

כל המוסיף גורע

הבקעים הראשונים במהימנות פרשנות זו החלו לצוץ ולעלות עקב הרב מנחם מנדל פלאטו שהעתיק את ההסבר אל תוך ספרו 'בשבילי ראדן' (מכון בשבילי הישיבות, תשס"א. פרק יז עמוד 193):

"רבי אלעזר מנחם שך שליט"א מספר כי מפליא הדבר שבספר 'משנה ברורה' לא מוזכר החפץ חיים שום פסק הלכה מאחד מגדולי אותו הדור... רק אחד מגדולי אותו הדור מוזכר בשמו המלא במשנה ברורה והוא ר' מאיר שמחה.

אלא אפשר שהסיבה שר' מאיר שמחה מוזכר בשמו כי כיון שהיה ויכוח בין החפץ חיים לר' מאיר שמחה בעת ועידת פטרבורג, והחפץ חיים חשש שהתבטא בחריפות יתר כנגד ר' מאיר שמחה, לכן חרג החפץ חיים ממנהגו והביא במשנה ברורה מדבריו של ר' מאיר שמחה.

כשסופרה סברא זו לחתנו של החפץ חיים ר' מנדל זקס אישר כי בראדן היה ידוע שזו הסיבה להזכרת שמו של ר' מאיר שמחה במשנה ברורה.

הסיפור כפי שהוא מובא בספר 'בשבילי ראדן' אינו מתואר בהרחבה כפי שהוא נעשה במקור הדברים בספר 'שימושה של תורה', אולם עינינו הרואות כי כאן הוסיף כאן הכותב פרט חשוב ומשמעותי ביותר לרקע הסיפור: ויכוח זה בין החפץ חיים להגאון רבי מאיר שמחה שעליו אנו מדברים, היה בעת 'ועידת פטרבורג'!

כפי הנראה התקיימה בהוספה זו שהוסיף בעל 'בשבילי ראדן' מה שאמרו חז"ל במסכת סנהדרין (כא א): **"כל המוסיף גורע"**, כיון שאיזכורה של 'ועידת פטרבורג' בתוך מעשיה זו פתחה 'תיבת פנדורה' של תמיהות ופקפוקים על היכולת של הפרשנות לשרוד במבחן ביקורת מציאותית אובייקטיבית.

ועידת פטרבורג

בחודש אדר של שנת תר"ע הזמינה הממשלה הצארית ועידה מיוחדת של נציגי הקהילות היהודיות שברחבי רוסיה לדון בקריטריונים הנדרשים למינוי רבנים ועל התנאים שלפיהם תסכים הממשלה להכיר ברבנים ומורי-הדרך הרוחניים.

פולמוס חריף נטוש היה בין גדולי ישראל שנאספו לוועידה בקשר לבעיה המרכזית שעמדה על הפרק ודרשה הכרעה ברורה: האם יש להסכים לכך שרבני ישראל ישתלמו בהשכלה רוסית כתנאי מקדים לתוקף כהונתם, ובכך לחסוך ולמנוע את מינוייהם של הרבנים מטעם 'שלא קראו ולא שנו והיו כקוף בעיני היהדות הנאמנה, או שמא אל להם לרבני ישראל להשתלם בדיעת השפה הרוסית.

הגאון רבי מאיר שמחה מדווינסק, שנתמך על ידי זקן הגאונים בדורו, הגאון רבי דוד פרידמן מקרלין, סבור היה כי ראוי לחייב כל רב להשתלם מעט בשפה הרוסית, כי התועלת שבכך רבה על הנזק. ואילו האדמו"ר הרש"ב מליובאוויטש, ועמו הגאון רבי חיים מבריסק, נלחמו בעקשנות נגד מגמה זו ודעתם הנחרצת היתה לפסול זאת מכל וכל.

כשהבחין הגר"ח מבריסק כי דעת שאר הרבנים עמיתיו לוועידה נוטה לתמוך בדעתו של הגאון רבי מאיר שמחה, הפציר הגר"ח בהגאון רבי משה לנדינסקי, ראש ישיבת ראדן, כי יחזור מיד לביתו וישפיע על החפץ חיים לנסוע אל הועידה בפטרבורג, וכך הוה.

לתימהון כל משתתפי הועידה הופיע החפץ חיים בפטרבורג, למרות היותו זקן ושבע ימים וכשהוא אינו חס על כוחותיו הדלים. בדבריו הנרגשים והנלבבים שיצאו מן הלב, הצליח החפץ חיים להשפיע על הנאספים להפוך את החלטתם, ואכן הועידה נמנתה וגמרה על איסור מוחלט לרבני ישראל ללמוד את השפה הרוסית והשכלה כללית.

למרות הכבוד המופלג שרחשו גדולי ישראל זה לזה, פעמים והתלהטו הרוחות בסערת הויכוח ואורייתא הוא שרתחה בהם. המתרחות הקשה ביותר היתה בין הגאון רבי מאיר שמחה לבין החפץ חיים והיא הגיעה לידי ביטוי בחילופי דברים שונים.

פער של כארבעים חדשים!

ניתן לשער שכיון שזו הפעם היחידה שידוע לנו על ויכוח עז שהתרחש בין הגאון רבי מאיר שמחה להחפץ חיים, הבין מחבר 'בשבילי ראדין' כי ההסבר שבספר 'שימושה של תורה' - "שהיה איזה ויכוח בין הגאון רבי מאיר שמחה והחפץ חיים. והחפץ חיים חשש שהתבטא קצת בחריפות נגד רבי מאיר שמחה, לכן הביא דברי תורה שלו בספרו" מתייחס לויכוח הידוע שהיה ביניהם בעת ועידת פטרבורג, והוא הוסיף את פרט זה במרוצת הסיפור.

יצאו כמה וכמה שנים ואין איש שם על לב שסיפור זה עם פרשנותו של מחבר 'בשבילי ראדין' מופרך מבחינה מציאותית, שהרי לא יתכן שהחפץ חיים שמסיים את ספרו 'משנה ברורה' עם המשפט: "סיימתי בחסד השם יתברך ביום י"ט לחדש מרחשון תרס"ז לפרט קטן!" יביא את חידושו של הגאון רבי מאיר שמחה, בשל אירוע שהתרחש רק לאחר כמה שנים!

ועידת פטרבורג התאספה, כאמור לעיל, בחודש אדר של שנת תר"ע! (ראה בספרו של הרמ"מ ישר 'החפץ חיים חייו ופעלו' ח"א פרק מב), כארבעים חדשים לאחר סיום ספר משנה ברורה! כיצד יעלה על הדעת שהחפץ חיים פייס את הגאון רבי מאיר שמחה על דבר שעדיין לא בא לעולם?

מחליף את הזמנים

הראשון שהבחין בכך והביא את הדברים לדפוס היה רבי מרדכי סלומון, שכתב על כך במדור 'כתב עט' ב'מוסף שבת קודש' בעיתון 'יתד נאמן', בגליון הראשון של שנת תשס"ו, בזה הלשון:

"ומענינא דיומא בענין תקיעת שופר. ראיתי בספר 'שבילי ראדין' שהביא בשם ספר 'שימושה של תורה' שבעל המשנה ברורה לא היה מביא מחבר שהיה בזמנו. למעט מה שנזכר בביאור הלכה (תקפ"ה) בשם בעל האור שמח מהר"ר מאיר שמחה טעם נכון לתקיעת שופר בימין, עיין שם. והוא בעקבות ועידת פטרבורג שהיתה מתיחות בין מרן בעל החפץ חיים לבין מרן בעל האור שמח, וכן כתוב שם שרבי מנדל זקס זצ"ל אישר שכן בראדין היתה ידועה שזו הסיבה.

ונראה שסברא זו מופרכת, ואולי היה איזה מקום קודם זה, דהרי בסוף המשנה ברורה כתוב שסיים לכתוב שנת תרס"ז, ואילו ועידת פטרבורג כתב בספר הנ"ל שהיתה בשנת תר"ע.

ואגב שזכור לי שבאיזה מקום מזכיר (כמדומה בביאור הלכה) לבעל ה'שדי חמד' שהיה בזמנו, וגם ראיתי להיפך שבעל ה'שדי חמד' הזכיר לבעל ה'חפץ חיים' על איזה הלכה ומפלפל בו קצת".

נאמנו הדברים ונאמנו מקורם הטהור

מצידו של מחבר 'בשבילי ראדין' לא נתקבלה כל תשובה לשאלתו של סלומון, ושמא מפני שסבר שלא עליו התלונה כיון שהוא הביא דבר בשם אומרו. אולם גם מכתובתו של מחבר 'שימושה של תורה' ארך כחודש ימים עד שהואיל לענות תשובה לכל המצפים להבין פשר דבר.

ב'מוסף שבת קודש' של פרשת נח תשס"ו (גליון מס' 5) אנו קוראים סוף סוף את התשובה לדברי סלומון. משום מה לא יכול היה ר"א ברגמן, עורך 'שימושה של תורה', לכתוב בעצמו את התגובה, והוא נזקק לטובת אנשי מערכת העיתון שכתבו זאת מפיו והדפיסוהו תחת הכותרת "להעמיד דברים על דיוקם":

"במדור זה התפרסם מכתב ובו הועלתה השגה על דברים המופיעים בספר 'בשבילי ראדין' כציטוט מהספר 'שימושה של תורה' אודות הסיבה שהביאה את מרן החפץ

חיים זצוק"ל להזכיר בחיבורו 'משנה ברורה' הוראה בשם מרן בעל ה'משך חכמה' וז"ל: "עוד שמעתי בשם הגאון מהר"ר מאיר שמחה הכהן" וכו' – שהסיבה לכך היא למנוע רושם של חילוקי דעות שהיו בין ה'חפץ חיים' לה'משך חכמה' במהלך ועידת פטרבורג שנערכה בשנת תר"ע.

המשיג טוען שני דברים:

א. הרי מרן החפץ חיים מציין שמועד סיום כתיבת חיבור המשנה ברורה היה בשנת תרס"ז, כיצד יתכן איפה שיתייחס למאורע שהיה בשנת תר"ע.

ב. המשיג טוען שלפי זכרונו – כלשונו: "כמדומה" – דן החפץ חיים גם בדברי ה'שדי חמד' שהיה בן דורו.

נתבקשנו על ידי הרב אשר ברגמן שליט"א עורך הספר 'שמושה של תורה' ושאר ספרים משולחנו של זקנו רבנו הגדול מרן הגרא"מ שך זצוק"ל ואשר זכה לאמונו והסכמתו של זקנו מרן זצוק"ל להבהיר כדלהלן:

א. הציטוט בספר 'בשבילי ראדין' אינו נאמן למקור, שכן בספר 'שימושה של תורה' – אשר נכתב מפי רבנו מרן זצוק"ל והיה למראה עיניו – לא הוזכרה 'ועידת פטרבורג', אלא סתם 'חילוקי דעות' שהיו ביניהם לאורך סערת התקופה ההיא. התוספת 'ועידת פטרבורג' הינה של 'בשבילי ראדין' שהוסיף כך מהשערותו הוא, ובזאת נאמנו הדברים שב'שימושה של תורה' ונאמנו מקורם הטהור.

ב. לגופה של הערה: לא ברור שלאחר מועד כתיבת המשנה ברורה לא חלו בה שינויים ותוספות על ידי המחבר.

ג. בענין מה שהביא 'כמדומה' שדן גם מהשדי חמד – לא בדקנו אם אמת נכון הדבר. על כל פנים אין בדברים כדי לסתור את הנ"ל. כמו כן יש הבדל בין דיון בספר של מחבר לבין הבאת הוראה משמועתו של חכם בן דורו".

במכתב זה שהועתק כלשונו (לאחר תיקוני דפוס קלים ומתבקשים) מתייחס רבי אשר ברגמן גם לדברים שהביא רבי מרדכי סלומון כבדרך אגב, שהגאון רבי חיים חזקיהו מדיני בעל 'שדי חמד' אף הוא מוזכר ב'ביאור הלכה'.

למרות שנראה שסלומון ציין את הדבר לפי תומו, ראה בזה ברגמן נסיון 'לסתור' את הסיפור והוא מתייחס לכך בשלושה הבטים, וברשות הקוראים נעסוק בהבטים אלו לפני שנחזור לעיקר הענין הנחקר כאן בסדר המאורעות.

דברי ה'שדי חמד'

ראשית טוען ברגמן: "בענין מה שהביא 'כמדומה' שדן גם מהשדי חמד - לא בדקנו אם אמת נכון הדבר". איני יודע מדוע הוא אכן לא בדק זאת, אך המציאות גלויה וידועה לכל: דברי השדי חמד מובאים בגוף ספר 'משנה ברורה', ואף ב'ביאור הלכה' וב'שער הציון' כעשרים פעמים!

כפי שניתן לשער, התגובה לכך לא איחרה לבוא ותיכף ומיד בגליון 'מוסף שבת קודש' שהופיע בסמוך (מס' 6, פרשת לך תשס"ו) כבר כתב הרב א. חפץ איה מקום כבודו בו דן הביאור הלכה בדברי ה'שדי חמד':

"תלמיד חכם ותיק שעדיין במדור מכתבים (פרשת נח) צדה עינו במכתב אודות המשנה ברורה שהביא בספרו פעם אחת את דברי רבותינו – רבי מאיר שמחה ה'אור שמח' וה'שדי חמד', כאשר הכותב מתקשה לציין למיקום המדויק בו מובאים דברי השדי חמד.

אותו תלמיד חכם שליט"א האיר על אתר וציין כי דברי ה'חפץ חיים' הם ב'ביאור הלכה' (סימן תריז): "ובספר שדי חמד מביא בשם כמה אחרונים דהמפלת גם כן דינה כילדית ע"ש".

איני יודע מה נתייחסה מובאה זו שרק אליה ציין 'אותו תלמיד חכם שליט"א', בעוד שהשדי חמד מוזכר בגוף הספר – 'משנה ברורה' סי' תמ ס"ד, ב'ביאור הלכה' סי' תמג, ועוד הרבה פעמים, ואף בשער הציון, בסימן תמח, והדברים גלויים וידועים.

'אין בדברים כדי לסתור את הנ"ל'

כעת שרואים אנו מפורש יוצא שהביאור הלכה לא הביא רק את הגאון רבי מאיר שמחה אלא גם את הגאון בעל שדי חמד, מן הראוי שנשוב ונעתיק את לשון ספר 'שימושה של תורה':

"רק אחד מגדולי אותו דור מוזכר ב'ביאור הלכה' והוא רבינו הגאון רבי מאיר שמחה מדווינסק זצ"ל בעל ה'אור שמח'... ואף כאן לא חרג החפץ חיים מגדרו שלא להביא מפסקי גדולי דורו. גם בפעם הזאת לא הביא החפץ חיים דבר הלכה בשם בן דורו אלא רק טעמו של מנהג. והכלל העולה הוא שאין שום דבר הלכה מגדולי אותו דור דעה בספרי החפץ חיים".

וכאן הבן שואל: האם אכן "רק אחד מגדולי אותו דור מוזכר ב'ביאור הלכה' והוא רבינו הגאון רבי מאיר שמחה", או שמא גם בעל שדי חמד מוזכר בספר? והאם אכן דין זה "דהמפלת גם כן דינה כילדית" מתאים עם הקביעה: "הכלל העולה הוא שאין שום דבר הלכה מגדולי אותו דור דעה בספרי החפץ חיים"?

ר"א ברגמן מנסח את תשובתו לשני שאלות אלו בקיצור לא אופייני: **"על כל פנים אין בדברים כדי לסתור את הנ"ל", ואני בעניי לא ידעתי מדוע.**

ויש ליישב

לאחר מכן מוסיף ר"א ברגמן הבט שלישי: "כמו כן יש הבדל בין דיון בספר של מחבר לבין הבאת הוראה משמועתו של חכם בן דורו". ואכן, אלו הם דברים של טעם!

ההיגיון אומר שאינו דומה ספרו של מחבר שכבר ראה את אור הדפוס, ובמידה מסוימת יצא מחזקת המחבר והפך לרכוש כלל ישראל, להבאת הוראה ושמועה שעדיין לא נדפסה. ללא ספק, מדובר בחילוק ברור והיגיוני.

ואם ניתנה רשות הייתי מוסיף חילוק נוסף בין שמועת הגאון רבי מאיר שמחה לבין פסקו של הגאון בעל שדי חמד: אופיו של ספר 'שדי חמד' שהוא ספר אסופות וליקוטים, ונמצא שהשדי חמד אינו אלא מעתיק את השמועות. ואילו בחידוש שהביא הביאור הלכה בשם הגאון רבי מאיר שמחה מדובר ברעיון ובחידוש שלו, ובכגון זה אכן מדובר בפעם יחידאית.

עוד נקודה ראויה לציון, כי הספר 'משנה ברורה' הוא ספר הלכות כנודע, כך שמתבקש לעתים כי יובאו בו דברי הלכה גם מספרים בני אותו הדור, במקרה שיש בהם מן החידוש. לעומת זאת, השמועה שהובאה בשם הגאון רבי מאיר שמחה היא מעין 'דבר אגדה', כך שבתחום הספציפי הזה של הלכה ואגדה הנושקים יחד, יש ייחודיות לשמועה זו שהובאה מהגאון רבי מאיר שמחה, ואין בדומה לה.

מה גם שבאותם מקומות ספורים ובודדים בהם הביא המשנה ברורה דברי אגדה שונים, הוא הסתיר את זהות האומר (השוה: 'ביאור הלכה' סי' תכו: "ושמעתי מאחד דברי טעם במה שנהגו בכמה מקומות אחר קידוש לבנה לומר עלינו לשבח..."; 'משנה ברורה' סי' תצד ס"ק יב: "ואני

שמעתי עוד בשם גדול אחד שאמר טעם נכון לזה כי בעת שעמדו על הר סיני..." והנה כאן הוא שינה והגיד את זהות האומר.

כך או כך, עלה בידינו שאיזכור ספר 'שדי חמד', ואף ספרים נוספים, בתוך ספר משנה ברורה, עדיין אינו סותר את המובא בספר שימושה של תורה, כלפי היות רבי מאיר שמחה יחיד המצוטט בשמו, ותנעם לכאן מליצתו של ר"א ברגמן כי: "בזאת נאמנו הדברים שב'שימושה של תורה' ונאמנו מקורם הטהור".

ספרים נוספים שהוזכרו

עוד רגע אדבר בו. הזכרנו את איזכורי ספר 'שדי חמד' בתוך ספר 'משנה ברורה', וניסינו לומר כי מדובר בספר שעיקרו אסופת שמועות. אולם האמת היא שישנם עוד כהנה וכהנה ספרים, בני אותו הדור, המוזכרים בספר 'משנה ברורה', ומדובר בספרים שבהם חידושים עצמיים. הנה דוגמאות לספרים כאלה:

ב'ביאור הלכה' (סימן רעג ד"ה לאלתר) נאמר: **"אחר כך מצאתי בקונטרס 'פתח דבר' שהאריך והרחיב בדבר הזה מאד"**. זהותו של קונטרס זה לא הייתה ידועה, עד שבמאסף 'ישורון' (כרך כג, עמ' תרכז) חשף ר"א כצמן כי מדובר בטעות: שם הקונטרס הוא 'פותח דברים', לרבי מרדכי פרידמן ממזריטש, הנדפס בסוף ספר שו"ת 'אהל משה' (לר"מ קנצלבוויגן, ווארשא תרמ"ט); והוא מציין כי אכן לפנינו דוגמא לגאון בן דורו אותו מצטט המשנה ברורה.

גם בסוף הספר 'ויאמר הנני' (תולדות חיי הגאון רבי אברהם גנחובסקי, עמ' 639) מובא על הגאון רבי שניאור זלמן הירשוביץ: **"הגהותיו על הרי"ף בשם 'גליון אלפס נדפסו בסוף ש"ס וילנא, והוא החיבור היחיד (חוץ מהאור שמח) שהמשנה ברורה מביאו עוד בהיותו בחיים, בסימן שנח שער הציון אות טז: וכמו שהוכיח בהג"ה אלפסי החדשים ה"ג רש"ז מגאלדינגען מדברי ר' יהונתן גופא עיי"ש"**.

הניסוח 'החיבור היחיד' אינו נכון כמובן, אולם לנידון דידן דיינו שלפנינו חיבור נוסף בן אותו הדור שהוזכר במשנה ברורה.

ניתן להביא דוגמאות נוספות, אך טוב נעשה אם נפנה את המעיין למאמרו המונומנטלי של הרב יעקב טריביץ' 'לדרכי פסיקת המשנה ברורה' [ב], בתוך מאסף 'ישורון', גליון לד, ניסן עו, עמ' תקא והלאה; עמ' תקפג והלאה, אשר הפליא לאסוף כעמיר גורנה המון מראי מקומות בזה, ומשם תקחנו.

אך כאמור, לנידון דידן צודק ר"א ברגמן בהשערותיו כי השמועה על ייחוד שמועת הגאון רבי מאיר שמחה לא התכוונה כלל לספרים מודפסים, שמהם כאמור יש רבים, כי אם על בעלי שמועה בו הוא היחיד.

הציטוט בספר 'בשבילי ראדין' אינו נאמן למקור

כעת שדעתנו פנויה מהערת האגב שהזכיר סלומון, נוכל לבדוק באופן אובייקטיבי את עיקר דבריו של סלומון המפריך את הסיפור המובא בספר 'בשבילי ראדין', בשם ספר 'שימושה של תורה', בטענתו ההגיונית שסיום כתיבת המשנה ברורה היה בשנת תרס"ז ואילו ועידת פטרבורג היתה בשנת תר"ע.

על זה נזעק ר"א ברגמן וענה כי לא עליו תלונתו כי:

"הציטוט בספר 'בשבילי ראדין' אינו נאמן למקור, שכן בספר 'שימושה של תורה' – אשר נכתב מפי רבינו מרן זצוק"ל והיה למראה עיניו – לא הוזכרה 'ועידת

פטרבורג', אלא סתם 'חילוקי דעות' שהיו ביניהם לאורך סערת התקופה ההיא. התוספת 'ועידת פטרבורג' הינה של 'בשבילי ראדין' שהוסיף כך מהשערותיו הוא."

המעין בספר 'שימושה של תורה' יראה ש'לכאורה' צודק ר"א ברגמן בטענתו כלפי מחבר 'בשבילי ראדין' המתגלה כאן כ'זייפן' שאינו נאמן למקור דבריו. בסיפור המובא בספר 'שימושה של תורה' לא הוזכר ולו מילה אחת על 'ועידת פטרבורג', לא מיניה ולא מקצתיה; התוספת של 'ועידת פטרבורג' היא באחריותו האישית של בעל 'בשבילי ראדין' וכפי שמסכים ברגמן היא אינה יכולה לעמוד במבחן המציאות.

במילים אחרות: ר"א ברגמן מסביר כי המובא בספר 'שימושה של תורה': "שהיה איזה ויכוח בין הגאון רבי מאיר שמחה והחפץ חיים. והחפץ חיים חשש שהתבטא קצת בחריפות נגד רבי מאיר שמחה, לכן הביא דברי תורה שלו בספרו" כלל אינו מתכוון למה שהתרחש בוועידת פטרבורג בשנת תר"ע, כי אם למאורע אחר לחלוטין שהתרחש עוד קודם לסיום כתיבת ספר 'משנה ברורה' בשנת תרס"ז.

אם קבלה היא נקבל

המעניין הוא שאף אחד מכותבי קורותיו של החפץ חיים (ואף אלה המתארים את ועידת פטרבורג לכל פרטיה ודקדוקיה) לא יודעים להצביע על ויכוח נוסף שהתרחש בין הגאון רבי מאיר שמחה להחפץ חיים, שעליו חשש החפץ חיים שהתבטא קצת בחריפות כנגד רבי מאיר שמחה.

יודע אני כי "לא שמענו אינה ראייה", אלא שתמיהני שאם ויכוח זה נערך בחדרי חדרים עד כדי כך שאין מי שיוודע פרטים על כך, שוב כיצד העיד הגאון רבי מנדל זקס באזני הגרא"מ שך: "שאכן כך היה ידוע בראדין שזו הסיבה שבגללה נזכר רבי מאיר שמחה ב'משנה ברורה'".

ועל כרחנו צריכים אנו לתרץ שברבות הימים נשתכחה מן הלב אימתי היה מאורע מסעיר זה שבו נתווכחו הגאון רבי מאיר שמחה והחפץ חיים, רק זאת קבלה היא בידינו שהיה ויכוח כזה, "ובזאת נאמנו הדברים שב'שימושה של תורה' ונאמנו מקורם הטהור".

אמת מול זיוף?

כלפי חוץ, נראה כאילו הכל בא על מקומו בשלום. ר"א ברגמן, בעל השמועה בשם זקנו, מעולם לא אמר דבר וחצי דבר כי איזכורו של הגרמ"ש בא עקב מה שהיה בינו לבין החפץ חיים ב'ועידת פטרבורג'. השערות של הגרא"מ שך באה רק על אותם 'חילוקי דעות' שהיו ביניהם במהלך סערת התקופה, והם כבר היו לפני שנת תרס"ז בה הודפס המשנה ברורה.

יחד עם זאת התברר כי בעל 'בשבילי ראדין' לדאבון לב 'אינו נאמן למקור'. הוא מוסיף דברים מהשערותיו. וחמור מכך, הוא אף נתלה באילן גדול ומסלף כאילו דבריו אמורים בספר 'שימושה של תורה'. כאן, כביכול, התגלה איפוא קלונו של בעל 'בשבילי ראדין' כשדבריו נמצאו חוטאים לאמת ומנוגדים למציאות הכרונולוגית.

דא עקא, שספק גדול אם אכן כך הם פני הדברים: האם צודק ר"א ברגמן בהיתממותו כאילו בעל 'בשבילי ראדין' הוא זה שהמציא את הקשר לוועידת פטרבורג 'מהשערותיו הוא', או שמא דווקא ר"א ברגמן הוא זה שקישר זאת? האם בעל 'בשבילי ראדין' הוא זה ש'אינו נאמן למקור' או שמא ר"א ברגמן הוא הזורה חול בעיני הציבור?

בספר 'האור שמח'...

בשנת תשס"א! באותה שנה בה הוציא הרב פלאטו את ספרו 'בשבילי ראדין' הוציא ר"א ברגמן את ספרו 'האור שמח'. היה זה עדיין בחיי זקנו הגרא"מ שך.

לא יאומן כי יסופר, אך הביטו נא וראו כיצד מספר ר"א ברגמן את סיפור זה בספר 'האור שמח', בפרק המוקדש לנושא 'אסיפת הרבנים בפטרבורג' (פרק יא, עמוד קכג):

"מן הראוי לציין שהחפץ חיים ב'משנה ברורה' הלכות ראש השנה (סימן תקפה, בביאור הלכה ד"ה 'טוב לתקוע בצד ימין') מביא בשמו של רבי מאיר שמחה טעם לדין זה שצריך לתקוע בצד ימין..."

מרב הגרא"מ שך שליט"א עמד על העובדה כי מכל גדולי דורו לא הזכיר החפץ חיים ב'משנה ברורה' פסקי הלכות (וגם כאן לא חרג מגדרו והביא טעמו של מנהג) ולא הזכיר אלא רק את רבי מאיר שמחה.

מרב שליט"א העלה השערה כי היה איזה ויכוח בין רבי מאיר שמחה לחפץ חיים, ומרב החפץ חיים חשש שמא התבטא בחריפות יתר נגד רבי מאיר שמחה, לכן כדי לפייסו הביא דבר תורה משמו בספרו.

מה גם שרבי מאיר שמחה התבטא אז בחריפות נגד החפץ חיים, ולכן החפץ חיים הזכירו על מנת להוציא מליבו פנימה כל נדנוד וחשש הקפדה כל שהיא. כפי שמספרים הודיע רבי מאיר שמחה בפומבי - לאחר הועידה - להפתעת הכל, כי יהודי קטן קומה זה, תושב העיירה הקטנה... מרעיש את העולם היהודי הגדול, בדבריו הפשוטים, יותר מן הרבנים - הגדולים ביותר, של הערים הגדולות ביותר – בדבריהם העמוקים והחריפים..."

[ובהערה שם:] "בביטוי זה הבין ה'חפץ חיים' שהיתה לרבי מאיר שמחה מעט חלישות הדעת ורצה לפייסו, וכנ"ל שהזכירו ב'ביאור הלכה'".

הוסיף מרב שליט"א, שאף שהיתה זו סברתו העצמית, מכל מקום לאחר זמן פגש בהגאון רבי מענדל זאקס זצ"ל – חתנו של החפץ חיים והעלה בפניו השערה זו. הרמ"ז אישר לפניו כי אכן היה ידוע בראדין, שזו הסיבה שבגללה הוזכר רבי מאיר שמחה ב'משנה ברורה'".

קל להבחין שיש בגירסה זו שבספר 'האור שמח' תוספות חדשות ונכבדות השופכות אור בהיר על העמימות היחסית שבספר 'שימושה של תורה'.

אם בספר 'שימושה של תורה' מובא רק: "שהיה איזה ויכוח בין הגאון רבי מאיר שמחה והחפץ חיים. והחפץ חיים חשש שהתבטא קצת בחריפות נגד רבי מאיר שמחה", הרי שבספר 'האור שמח' אנחנו גם שומעים לאיך גיסא: "שרבי מאיר שמחה התבטא אז בחריפות נגד החפץ חיים, ולכן החפץ חיים הזכירו על מנת להוציא מליבו פנימה כל נדנוד וחשש הקפדה כל שהיא".

והעולה על כולנה: לפתע אנו מתוודעים לכך שגם ר"א ברגמן יודע היטב שויכוח זה היה בוועידת פטרבורג! ר"א ברגמן אפילו יודע מהו הביטוי שאמר הגאון רבי מאיר שמחה להחפץ חיים שעליו הוא כותב: "בביטוי זה הבין ה'חפץ חיים' שהיתה לרבי מאיר שמחה מעט חלישות הדעת ורצה לפייסו, וכנ"ל שהזכירו ב'ביאור הלכה'".

תיובתא דידיה אדידיה

אין צורך ב'חכמה יתירה' או בחריפות של 'מבין דבר מתוך דבר' כדי לדעת שברגמן העיז פניו לתלות קלקלתו באחרים. בעוד שר"א ברגמן עצמו כותב בספרו 'האור שמח' שויכוח זה היה

בועידת פטרבורג, הוא מעליל על הרב פלאטו שכביכול: "הציטוט בספר 'בשבילי ראדין' אינו נאמן למקור... התוספת 'ועידת פטרבורג' הינה של 'בשבילי ראדין' שהוסיף כך מהשערותיו הוא".

לי ברור שבעל 'בשבילי ראדין' לא בדה מליבו את הקשר עם ועידת פטרבורג, כטענת ר"א ברגמן, אלא ראה זאת אצל ר"א ברגמן גופו, בספרו 'האור שמח' אשר בו הוא בא והשלים את מה שכתב בקיצור בספר 'שמושה של תורה'. הספר 'האור שמח' נדפס באותה שנה בה נדפס ספר 'בשבילי ראדין' ואין כל מניעה לומר כי השלמת הפרטים שבאה בספר זה הספיקה להיות מול עיני בעל 'בשבילי ראדין'.

ואף אם נאמר כי בעל 'בשבילי ראדין' לא ראה את ספר 'האור שמח', הרי שיראה הקהל וישפוט האם אכן ידי ר"א ברגמן נקיות בטענתו על בעל 'בשבילי ראדין' שהוא זה שכתב זאת 'מהשערותיו הוא', או שמא יש לו לבעל ספר 'האור שמח' ליטול מבין עיניו קורה עבה כקורת בית הבד.

(ואם הזכרנו את ספרו של ר"א ברגמן 'האור שמח', כבר התפרסם שרובו ככולו מצוי בספרו של רבי זאב אריה רבינר 'מרן רבינו מאיר שמחה כהן זצ"ל', ת"א תשכ"ז, שיצא לאור בהסכמת הגרא"מ שך וד"ל).

עדותו של האדמו"ר מנובומינסק

ואם אמור יאמר הקורא כיון שר"א ברגמן סותר את דברי עצמו, אין אני רוצה לסמוך עליו כלל, לא במשנה ראשונה ולא במשנה אחרונה, ומי יתקע לידינו כך שסיפור זה כלל נשמע מפיו של הגרא"מ שך, זה אינו מכיון שמצאנו סיפור זה יוצא ממקום אחר בשמו של מרא דעובדא, וראו זה פלא: בעדות זו נאמר במפורש כי המדובר על הויכוח שהיה ביניהם בועידת פטרבורג.

בספר 'מאיר עיני ישראל' שאסף ממקורות שונים עדויות ומעשים מחייו הנאדרים בקודש של החפץ חיים, הביא (חלק ה עמוד 480):

"לפנינו עדות מכלי ראשון על דברי מרן הרב שך זצוק"ל בעת ביקורו של הגאון הגדול רבי יעקב פרלוב שליט"א האדמו"ר מנובומינסק נשיא מועצת גדולי התורה דאמריקה, שבעת ביקורו בארץ הקודש בא להקביל את פני מרן [הגרא"מ שך] בביתו.

שם משפחתו של האדמו"ר מנובומינסק הוא פרלוב כמו אדמו"רי קרלין. כידוע כיהן מרן הגרא"מ שך בצעירותו כראש ישיבת קרלין בלויניץ, ושיחתם נסובה כעת בתחילתה על קרלין.

לאחר מכן עברה השיחה לעסוק ברובה על מרן ה'חפץ חיים'. כמה וכמה פעמים חזר מרן והדגיש כי עיקר מעלתו של החפץ חיים לא היתה כצדיק כפי שמקובל לחשוב אלא בגאונותו האדירה. "נישט צדיק... גאון הגאונים... נישט צדיק... גאון הגאונים..." חזר ואמר.

ראש הישיבה הסביר מדוע חרג, לדעתו, החפץ חיים הזכיר בביאור הלכה בהלכות תקיעת שופר את חידושו של אחד מגאוני דורו, רבי מאיר שמחה כהן מדווינסק בעל ה'אור שמח' וה'משך חכמה', בניגוד לכל שאר הגדולים' שבדורו אותם אין הוא מזכיר ב'משנה ברורה' כלל.

היה זה בעקבות חילוקי דעות בין ה'חפץ חיים' וה'אור שמח' באסיפת פטרבורג המפורסמת שאז ה'אור שמח' השתמש בביטוי חריף נגד החפץ חיים.

היה זה על רקע הוויכוח בין גדולי ישראל בדבר הוראת הממשלה הרוסית שרבנים ילמדו שפות זרות. היו שנקטו שעדיף שהרבנים ילמדו רוסית, מאשר שיקחו רבנים 'מטעם' שידעו את השפה, ואחרים התנגדו לכך וטענו כי הרבנים אסור להם להשקיע בלימוד השפה, ועל הרבנים מטעם' יתגברו בצורה אחרת...

רבינו מאיר שמחה נקט שעדיף שילמדו הרבנים רוסית ובלבד שלא יהיו 'רבנים מטעם' ואילו רבינו חיים בריסק'ר נקט דעה הפוכה.

האסיפה נמשכה כמעט שבועיים, ורבי חיים מבריסק נאלץ לקרוא בדחיפות לחפץ חיים שיבוא מראדין לעמוד לצידו. כשראהו ה'אור שמח', שהיה קנאי גדול, הגיב לדברי החפץ חיים בחריפות רבה.

וכדי להראות קבל-עם שאין בליבו טינה כלשהי על ה'אור שמח', הכניס החפץ חיים ווארט ממנו אל תוך ה'משנה ברורה'. כך הסביר מן הרב שך מדעתו: "אזוי האלט איך..." (=כך אני אוחז...).

דברים ברורים ומסודרים: הגרא"מ שך הוא בעל ההשערה, כי מחמת הוויכוח שהיה בין הגרמ"ש מדווינסק להחפץ חיים, החליט החפץ חיים להכניס דבר תורה בשם הגרמ"ש אל תוך ספרו 'משנה ברורה', והחשוב מכל: ויכוח זה היה בעת 'ועידת פטרבורג'!

סיכום ביניים

מתברר איפוא שבעל 'בשבילי ראדין' היה נאמן למקור עד לפרט האחרון, והוא כתב את הדברים בדיוק כמו שהגרא"מ שך אמרם! הגרא"מ שך, בעל השערה זו, אמר כי הסיבה לאיזכור הגרמ"ש הייתה מפני הוויכוח שניהלו בוועידת פטרבורג, כפי שמעיד האדמו"ר מנובומינסק, וכך בדיוק כתב בעל 'בשבילי ראדין'.

אם מנדהוא לא היה נאמן למקור, אין זה כי אם ר"א ברגמן שבספרו 'שמושה של תורה' החסיר את הפרטים החשובים מתוך הסיפור! אולם יודגש כי בספרו השני 'האור שמח' הוא תיקן את המעוות והוסיף את העובדה שמדובר בוועידת פטרבורג.

טענתו של ר"א ברגמן כאילו בעל 'בשבילי ראדין' כתב זאת 'מהשערותיו' היא שקרית לחלוטין. ואדרבה, גם הוא עצמו מביא זאת בספרו 'האור שמח' בשם הגרא"מ שך.

לגופה של הערה: לא ברור...

כיון שמתברר שההשערה מתייחסת לוועידת פטרבורג שנערכה בשנת תר"ע, הרי שקושיתו של סלומון חוזרת למקומה: כיצד ייתכן שהחפץ חיים התייחס בספרו 'משנה ברורה', אותו הוא כבר סיים בשנת תרס"ז, לאירוע שעדיין כלל לא התרחש.

אין לנו ברירה אחרת ועל כרחנו צריכים אנו להזדקק להמשך דבריו של ר"א ברגמן, וכפי שצוטט בשמו לעיל:

"לגופה של הערה: לא ברור שלאחר מועד כתיבת המשנה ברורה לא חלו בה שינויים ותוספות על ידי המחבר".

במילים אחרות אומר לנו כאן ר"א ברגמן כי אין כאן סתירה: החפץ חיים סיים את כתיבת ספרו בשנת תרס"ז, אלא שהוא התמהמה והמתין עם העלאת הספר על מזבח הדפוס עד לאחר ועידת פטרבורג בשנת תר"ע! ובמשך אותו הזמן הוסיף המחבר הוספות שונות, וביניהם את חידושו של הגאון רבי מאיר שמחה.

ניתן להבחין כי ר"א ברגמן מסייג את דבריו במילים "לא ברור", אולם האמת היא כי הדבר ברור ביותר: אכן היו שינויים אחרי סיום כתיבת הספר 'משנה ברורה'! ולא זו בלבד, אלא שגם לאחר הדפסת הספר עדיין ביצע המחבר שינויים מסויימים ממהדורה למהדורה.

אלא שכל עניין זה של שינויים בספר 'משנה ברורה' אינו ענין למדובר כאן, כשקיימת בפנינו אופציה פשוטה של "נייתי ספר ונחזה"! באפשרותנו לבדוק מתי יצא חלקו השישי של המשנה ברורה ולראות האם חידושו של רבי מאיר שמחה מופיע בו.

היה והספר רק יצא לאור אחרי שנת תר"ע, או לחילופין, הספר יצא לאור קודם שנת תר"ע אולם חידושו של הגרמ"ש אינו מופיע בו, והוא נוסף רק במהדורות מאוחרות יותר – מה טוב ומה נעים! אולם אם נראה שהספר כבר יצא לפני שנת תר"ע, ובכל זאת נראה בו את חידושו של הגרמ"ש – נדע כי להשערה זו יש על מה שתסמוך.

זריזות במשנתו הברורה

לפני שנעשה זאת ברצוני להעתיק אמרת שפר נפלאה אשר ממנה נוכל ללמוד על השקפת חייו של החפץ חיים בקשר לזריזות העשייה. כך הביא בספר 'שביל הצבי' (לרבי צבי הירש פרבר, עמוד מב) על הפסוק (רות ג יח): "ותאמר שבי בתי עד אשר תדעין איך יפול דבר כי לא ישקוט האיש כי אם כלה הדבר היום":

"הגה"ק בעל חפץ חיים זי"ע היה אומר: אף שאין לאדם להיות נמהר במעשיו, אך אם לאחר ששקל הדבר במאזני השכל הישר מצאו לנכון וישר, אז בל יחמיץ הדבר ויזרז לעשותו בלא דיחוי זמן כלל. וכמו שמצינו כאן בבוטז שמתחילה היה מסופק בעצם הדבר אם עליו לעשות ואמר כי יש גואל קרוב ממני, אך בראותו כי הגואל דחה הדבר והרגיש מעתה איפוא כי המצוה מוטלת רק עליו להקים שם, הזדרז לגמור ולא לדחות על יום מחר. ונעמי הרגישה זאת ואמרה 'כי לא ישקוט האיש כי אם כלה הדבר היום'.

והנה לפי דברי חז"ל לא חי בוטז אלא רק יום אחד אחרי נישואיו עם רות, נמצא אם כן שכל שלשלת מלכות בית דוד נצמחה על ידי זריזות בוטז בלא דיחוי, שאם היה גומר הדבר רק ביום אחד בלבד היה ח"ו הבר בטל.

ומכאן - אמר החפץ חיים - רמז ומוסר גדול שלא לדחות שום מצוה שאפשר לעשותה היום על יום אחר כי לא תדע מה ילד יום".

דעת לנבון יקל שלא יתכן לומר שהחפץ חיים שסבר שאסור לדחות שום דבר מצוה אפילו ליום אחד עיכב את הדפסת החלק השישי מספרו בלמעלה מארבעים חודשים ללא כל סיבה. אולם כמובן שייתכן שנזדמנו לו להחפץ חיים עיכובים והם אלו שעצרו את ההדפסה, כך שראיה לדבר אין כאן.

עינינו הרואות

אם כן, מה שעלינו לעשות כעת הוא להעמיד במבחן המציאות את התיאוריה שהעלה ר"א ברגמן ולבדוק מהי השנה שבה נדפס לראשונה חלקו השישי של ספר 'משנה ברורה' שבו הובא ב'ביאור הלכה' החידוש בשם הגאון רבי מאיר שמחה.

כל מי שיבדוק בקטלוג של 'בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי' בירושלים יגלה עד מהרה כי אכן החפץ חיים היה נאה דורש בשבח מעלת זריזות המצוות ואף נאה מקיים, ואכן החלק השישי של ספרו 'משנה ברורה' נדפס כבר בשנת תרס"ז! הוי אומר: הספר ראה אור תיכף ומיד עם סיום כתיבתו!

אני עצמי החזקתי בידי את כרך זה של ה'משנה ברורה' חלק שישי, דפוס פיעטרקוב, אשר שנת הדפסתו מופיעה בו במפורש בשנים למנינם: 1907! וברמיזה למנין שאנו מונים: 'כל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן עוה"ב' – העולה לחשבון: תרס"ז! ועיני ראו ולא זר כי בעמוד 113 מופיע, שחור על גבי לבן, את חידושו הנזכר של הגאון רבי מאיר שמחה!

מציאות ברורה זו משמיטה את הקרקע מתחת להשערה האומרת כי חידושו של הגרמ"ש הוא מההוספות שהוסיף החפץ חיים לספרו, לאחר ועידת פטרבורג, שהרי הדברים כבר נדפסו כארבעים חדשים קודם לכן.

התעלומה בעינה עומדת

אם נאמר שקביעתו של הגאון רבי חיים קנייבסקי שהובאה בתחילת המאמר: "איני מאמין לסיפורים" היא אינה כוללת אלא נאמרה באופן פרטני לסיפור זה, הרי שנקל להבין גם מדוע הוא סירב להאמין לסיפור זה המופרך מבחינה מציאותית.

ולדידי שפשיטא לי שבוודאי "נאמנו הדברים שב'שימושה של תורה' ונאמנו מקורם הטהור" אחזיק טיבותא לכל מי שיואיל לגלות לי רזא דעובדא ופשר דבר מעשה זה, ומאן דמתרגם לי מעשה זה אליבא דסדר העתים והזמנים אומן מומחה יקרא, וללא ספק יקפצו רבים להוביל מאניה בתריה לבי מסותא.

והיודע בה דברים יאיר ויעיר

חלפו כמה שנים מאז שנתעורר דיון זה כאמור לעיל, ומצאתי כי הגאון רבי יעקב חיים סופר הודיע צערו לרבים כי אין הוא מבין פשר מעשה זה, וכך כתב מעל דפי המאסף התורני 'עץ חיים' (באבוב, גליון י, תשרי תש"ע; 'על ספרים וסופרים' אות ג), וחזר ושנה זאת תיכף ומיד בספרו 'לך נאה להודות' (חשוון תש"ע. סימן יג אות ג):

"נודע כי רבן של ישראל בעל חפץ חיים זצ"ל בכל ספרו הגדול 'משנה ברורה' איננו מביא שום דבר שמועה מגאוני דורו שהעניקו חמה בקומתם זולת מאחד המיוחד הוא הכהן הגדול מאחיו הגאון האמיתי רבינו מאיר שמחה הכהן מדווינסק בעל אור שמח זצ"ל שממנו קבע שמועה בשמו המפורש..."

ובטעמא דמילתא שרבינו החפץ חיים זצ"ל לא הביא שום שמועה מפורשת משם גדולי דורו ורק מרבינו האור שמח זצ"ל הביא שמועה מפורשת בשמו איתאמר בעלמא וגם נכתב בכמה ספרים... שהיה בזה כפיוס על הדברים והדיבורים שהיו בין שני הכהנים הגדולים באסיפת הרבנים שהיתה בעיר פטרבורג כנודע...

אלא שאני תמה על עצמי ואיני מבין שהרי אסיפת הרבנים בעיר הנ"ל התקיימה בחודש אדר שנת תר"ע... ואילו ספר משנה ברורה חלק ששי נדפס ויצא לאור כמה שנים לפני כן, וכמו שכתב רבינו החפץ חיים ז"ל בדף האחרון של הספר: "סיימתי בחסד השי"ת ביום ד' י"ט לחודש מרחשון תרס"ז לפ"ק", הרי שמשנה ברורה חלק שישי כבר נשלם והוכן לדפוס שלש שנים קודם אסיפת הרבנים הנ"ל.

ואין לומר דאין הכי נמי, ספר משנה ברורה כתיבתו נסתיימה בתאריך הנ"ל אבל הוצאתו לאור והדפסתו היתה אחר אסיפת הרבנים הנ"ל דשנת תר"ע, וביני וביני רבינו החפץ חיים ז"ל הוסיף וקבע הדברים משם הגאון אור שמח ז"ל - דליתא להא, שמצאתי בספר 'מאמרים ומכתבים' מרבינו החפץ חיים... במכתבו מתאריך א' ויצא ד' כסלו שנת תרס"ח, מודיע רבינו החפץ חיים: "עד כה היה ספר משנה ברורה עד

הלכות חול המועד, ועתה עזרני השי"ת לסיים עד סוף השלחן ערוך... הרי שכבר נדפס והופץ ספר משנה ברורה חלק ששי קודם אסיפת הרבנים הנ"ל.

כך שבעניותי שמועה זו צריכה ביאור, ושמא ואולי מדובר על אסיפת רבנים אחרת, לא דשנת תר"ע הנ"ל, שאז התרחש ביניהם הענין הנ"ל, והיודע בה דברים יאיר ויעיר.

ועתה שנת השבע תשס"א יצא לאור ספר האור שמח... ושם האריך בענין והוסיף שם בשם חתנו של רבינו החפץ חיים ז"ל, הוא הגאון מהרמ"ם זאקס ז"ל שאכן ידוע היה בראדן שזו הסיבה הנ"ל שבגללה הוזכר רבינו מאיר שמחה בספר משנה ברורה, עיין שם, ואיני יודע מה אידון בה, אם לא שפורתא לא דקו ולא מדובר על אסיפת הרבנים דשנת תר"ע אלא על שאר אסיפות הרבנים שקדמו לה, עיין עליהם בספר הנ"ל, וצ"ב.

גם אחרי פרסום דברים אלו לא ראיתי או שמעתי הסבר נכון לתעלומה זו, ובקשתי דלעיל בעינה עומדת, כשבד בבד אשמח לדעת האם קיימות מסורות נוספות בדבר הסיבה שהגרמ"ש הוא היחיד המוזכר בספר 'משנה ברורה'.

מה יאמר הגרא"מ שך בבית דין של מעלה

אגב אורחא רצוי שנתייחס כאן במילים קצרות לשאלה היסטורית, הקשורה אף היא לעצם איזכור האישים במשנה ברורה. אם עד כה ניסינו ללבן את הסיבה שהביאה את איזכורו של הגאון רבי מאיר שמחה, הרי שראוי גם שנברר לאידך גיסא: מהי הסיבה ששאר חכמי וגאוני דורו לא הובאו בשמם המפורש?

המעניין הוא שהגרא"מ שך היה רגיל להפליג רבות בגודל תמיהה זו, אולם הוא סירב לגלות את ההסבר לכך, ומלבד שהיה אומר ש'עם טעם זה אני חי כל ימי חיי' היה מוסיף ואומר שבעולם הזה הוא ממאן לגלות זאת והוא יאמר את התירוץ על כך רק בבית דין של מעלה!

וכך כתב בספר 'שימושה של תורה' (עמוד קנח) בתחילת דבריו שהועתקו לעיל:

"בכל פעם שהיה רבינו החפץ חיים נוסע לוורשא לענינים ציבורים ולצרכי הכלל, היה נוסע ברכבת ועובר דרך בריסק, ומבקש מרבינו הגר"ח זצ"ל שיתלווה אליו. הגר"ח לא היה חוקר ודורש אלא חובש מיד את כובעו, מתעטף במעילו ומתלווה אליו. ונסע עמו אולי חמישים פעמים. כך סיפר רבינו הגרי"ז מבריסק זצ"ל למרן [רבי אלעזר מנחם שך] שליט"א.

העיר על כך מרן שליט"א, שמאחר והם נסעו יחדיו פעמים כה רבות, והחפץ חיים עסק במשך זמן כה רב בענייני קדשים וחיבר את ה'ליקוטי הלכות', וכמו כן עסק בהלכה למעשה בחיבור ה'משנה ברורה', ה'אהבת חסד' ועוד, ולבטח התעוררו לו שאלות וספיקות לאין ספור, כפי שאנו רואים בהמון ה'צריך עיון' שב'ביאור הלכה' וב'ליקוטי הלכות', ובוודאי דן ה'חפץ חיים' עם הגר"ח בענינים רבים, שטח בפניו את ספיקותיו ושאלותיו ולבטח קיבל מענה, וכן דן בסוגיות שונות ובעניני הלכה עם שאר גדולי דורו, דור דעה, עמם נועד. ולפלא הדבר, מדוע אינו מזכיר אף אחת מהכרעותיהם בספריו.

ואמר מרן שליט"א שיש לו טעם על כך, ועם טעם זה אני חי כל ימי חיי, אך לא רוצה לגלות זאת."

ושוב גם כאן אנו מוצאים בעדותו של האדמו"ר מנובומינסק המובאת בספר 'מאיר עיני ישראל' פרטים נוספים שלא היו ידועים לר"א ברגמן (או שהשיטתם מטעם הכמוס עמו), והריני להעתיקם כלשונם:

"המשיך מרן [הרב שך] ואמר לאדמו"ר [מנובומינסק]: "אומר לכם קושיה. יש לי תירוץ עליה אך לא אומר כאן (= בעולם הזה) את התירוץ, אותו אני אומר בבית דין של מעלה..." מה הקושיה?

החפץ חיים חיבר הרי את ה'ליקוטי הלכות' על סדר קדשים. כשהיו אסיפות רבנים בוורשא - ובעוד מקומות - על ענייני היהדות היה החפץ חיים נוסע ברכבת, ובתחנה של בריסק היה רבי חיים רבה של בריסק עולה על אותה רכבת והם היו נוסעים יחדיו. כך היה מנהגם פעמים רבות מאוד.

בודאי אם כן, שהחפץ חיים שעסק אז כאמור בענייני קדשים כשהתקשה בענין כל שהוא הרי העלה את הקושיה בנסיעתם המשותפת בפני רבי חיים, ומן הסתם היה רבי חיים עונה על כך תירוץ. השאלה הנשאלת היא מדוע אין החפץ חיים מזכיר את רבי חיים בספרו ולו פעם אחת.

זו הקושיה הגדולה שעליה היה למרן הרב שך תירוץ שאותו יתרץ לאחר מאה ועשרים בבית דין של מעלה..."

עד כדי כך: אין הדברים ראויים להאמר בעולם הזה, כי אם בבית דין של מעלה, ומי יבוא בסוד קדושים.

התנאי של הגרנ"ט

אם כי איני כדאי ליישב קושיה חמורה שכזאת אשר תירוצים עליה ראויים להיאמר בבית דין של מעלה, הרי שברצוני להסב את תשומת לב הקוראים למובא בפרקי התולדות של הגאון רבי נפתלי טרופ, 'הנותן אמרי שפר', שנדפסו בתחילת ספר 'חידושי הגרנ"ט' (הוצאת 'אורייתא' תשמ"ט. עמוד כד):

"וכמעט שלא ניתן לתאר עד כמה שהפליג מרן ה'חפץ חיים' בערכו של רבינו ראש ישיבתו, עד שהתנהג עימו כבן עליה ממש וכאחד השייך לדורות הקודמים. רבות היה משתפו ביצירת חיבוריו, ביחוד כאשר נזקק לסכם הלכה ולהכריע בדיון בין דעות ושיטות הפוסקים, ובפרט לעת זקנותו או כאשר נתבקש להשיב תשובה בכתב. כאשר רבינו אינו שוכח בכל פעם להתנות עמו לבל יזכירוהו בספרים משום דלמעשה הוא אינו מביע כלל את דעתו אלא שומע בלבד ודן בדברים, וכן משום שכל הסיעתא דשמאי לבירור הענין על ידו הוא מכוחו של החפץ חיים בלבד".

שומעים אנו שרבי נפתלי טרופ היה צריך בכל פעם מחדש להתנות עם החפץ חיים לבל יזכיר אותו בספרים, ושמא משום 'לא פליג' או כדי לא לפגוע בכבודו של הגרנ"ט שוב כבר לא הזכיר אף את האחרים שנשא ונתן עמהם. גם יתכן כי סברתו של הגרנ"ט "שכל הסיעתא דשמאי לבירור הענין על ידו הוא מכוחו של החפץ חיים בלבד" התקבלה על ידי החפץ חיים כראויה ומתאימה גם כלפי אחרים שהגידו לו מחידושיהם.

שצריך להתקבל בקרב כל ישראל

ולולי דמסתפינא הייתי מעלה השערה נוספת בענין זה מדוע החפץ חיים מלאזכר שמות בחיבורו זה, וזאת בהקדם מה שסיפר הגאון רבי יצחק שלמה אונגר גאב"ד חוג חתם סופר בבני ברק, ונכתב מפיו בספר 'רשומים בשמך' (תשס"ז, עמוד תסט):

"בשלהי ימיו של הגה"ק 'חפץ חיים' זצ"ל ביקש לעלות לארץ הקודש, לחונן את עפרה הקדוש. אמר על כך ה'סבא קדישא' הגה"ק רבי שלמה אליעזר אלפנדרי זצ"ל, שה'חפץ חיים' לא יממש בסוף את מאוייו אלו ולא יעלה ארצה. ואכן, לבסוף לא עלה ה'חפץ חיים' לארץ הקודש, כידוע.

שאלו את הסבא קדישא: מאין לכם זאת? אמר הסבא קדישא: אין זו 'רוח הקודש' כלל וכלל, אלא סברא היא. מאחר שה'חפץ חיים' הוציא לאור עולם את חיבורו הנפלא 'משנה ברורה' שצריך להתקבל בקרב כל ישראל, ואם יגיע לארץ הקודש יאלץ להיוועד עם 'הרב הראשי' מטעם הרבנות, דבר שלא יתקבל באהדה בקרב קהילות החרדים, על כן מן השמים מנעו ממנו מלהגיע לזה".

יתכן שמהאי טעמא ממש לא הביא ה'משנה ברורה' מדברי חכמי דורו, שכן ידע שרב פלוני המקובל על עדה זו אינו מקובל על עדה אחרת וכיוצא בזה, ואיזכורו של חכם מסוים ולא של חכם אחר יכול להביא לתרעומת אצל אדם זה או אחר. וכידוע, ענינים מסוג שכזה מצויים ביותר בין החיים ולא אצל שוכני עפר.

כיון שהמטרה העליונה של ה'חפץ חיים' היתה שספרו יתקבל בקרב כל תופשי התורה, העדיף ה'חפץ חיים' שלא להזכיר את שמם של חכמי דורו, ושלום על ישראל.